

ЮВІЛЕЇ

Галина Денисенко (Київ)

ДО 60-РІЧЧЯ КАНДИДАТА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОВІДНОГО НАУКОВОГО СПІВРОБІТНИКА С.КОТА

22 жовтня 2018 р. виповнилося 60 років кандидатові історичних наук, провідному науковому співробітникові, керівникові центру досліджень історико-культурної спадщини України відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ Сергієві Івановичу Коту. Із них понад 38 років він пропрацював в академічній установі, присвятивши себе науковій і науково-організаційній діяльності на ниві історичної науки як історик, краєзнавець, пам'яткоохоронець, педагог, публіцист.

Народився ювіляр у Києві в родині вчительки хімії й робітника заводу «Червоний екскаватор» Марії та Івана Котів. Батьки походили з Київщини – мати була родом зі старовинного козацького села Телешівки Рокитнянського району на півдні області, а тато – із селища Поліського (колишнього містечка Хабне) на її північному заході, практично на кордоні з Білорусією, де дбайливо зберігалися давні традиції Київського Полісся. Нещодавно колеги-науковці віднайшли у ЦДІАК України перепис платників податків по Хабному за 1575 р., де зафіксовано першу згадку про його мешканця на прізвище Кот, «який живе з землі». Він, можливо, і був одним із перших відомих представників роду по батькові. Із теплотою Сергій Іванович згадує про своїх рідних – маму, блискучу шкільну вчительку хімії, тата – неперевершеного винахідника-раціоналізатора, який користувався заслуженою повагою в колективі, мав великий авторитет на заводі та в галузі у цілому (був одним із семи лауреатів загальносоюзної премії ім. О.Семинського). Згадує ювіляр і про рідного дядька (материного брата) Володимира – сільського електрика, у домашній бібліотеці котрого було безліч книжок на історичну тематику. Саме з цього зібрання, де містилися академічне видання творів давньогрецького історика Плутарха «Порівняльні життєписи» та

ілюстровані українські переклади «Іліади» й «Одисеї» Гомера, почалося справжнє захоплення історією молодого Сергія.

Після закінчення 154-ї київської середньої школи в 1975 р. С.Кот продовжив навчання на історико-педагогічному факультеті Київського державного педагогічного інституту ім. О.Горького (нині – Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова), який із відзнакою закінчив у 1980 р. Ціла плеяда яскравих викладачів вишу зміцнила його захоплення історією, і він із радістю прийняв запрошення спробувати свої сили в Інституті історії АН УРСР. Успішно пройшовши співбесіду з завідувачем відділу історико-краєзнавчих досліджень академіком П.Троньком, із серпня 1980 р. почав працювати у відділі (з 2006 р. – центр «Зводу пам'яток історії та культури України», з 2012 р. – центр досліджень історико-культурної спадщини України). Під керівництвом П.Тронька пройшов ґрунтовну школу дослідника й організатора – від старшого інженера до провідного наукового співробітника, керівника центру досліджень історико-культурної спадщини України, а також неструктурної групи з дослідження проблем повернення та реституції культурних цінностей.

У 1990 р. під керівництвом академіка П.Тронька С.Кот успішно захистив кандидатську дисертацію «Охорона пам'яток історії та культури в Українській РСР (1943 – поч. 60-х рр.)». Він – автор понад 300 публікацій, серед яких індивідуальні та колективні монографії, збірники документів, наукові каталоги творів мистецтва, статті у журналах тощо. Основна тематика досліджень – теоретичні і практичні проблеми пам'яткознавства, охорона та збереження історико-культурної спадщини, історія становлення охорони пам'яток в Україні, питання розшуку, повернення та реституції втрачених культурних цінностей. Зокрема вперше в нашій країні С.Кот розробив і застосував оригінальний комплексний структурний аналіз історії розвитку охорони нерухомих об'єктів культурної спадщини, що дозволило виокремити її як окремий предмет досліджень, об'єктивно висвітлювати не лише позитивні досягнення, але й наявні вади. Визнання фахівців отримав здійснений ним ґрунтовний розгляд особливостей побутування в українській мові термінів «пам'ятка» і «пам'ятник». У ході дискусій було переконливо доведено, що у значенні об'єктів культурної спадщини слід уживати винятково перший термін, а слово «пам'ятник» – значно вужча за змістом калька з російської мови й має застосовуватися щодо споруд або монументальних витворів на честь (у пам'ять) подій, осіб. Ця публікація, яка вийшла друком наприкінці 1986 р., викликала великий суспільний резонанс і в підсумку стала підставою для зміни назви УТОПІК та науково-методичного бюлетеню товариства – «Пам'ятки України» (замість «Пам'ятники України»). Але мало хто знає, що за цю публікацію С.Кота публічно звинуватили в «українському буржуазному націоналізмі» та у закличках до «примусової українізації». Це викликало нову дискусію, в якій на його підтримку і захист виступили такі відомі вчені, як Я.Ісаєвич, Д.Гринчишин, В.Русанівський та інші. До того ж партійно-радянський режим СРСР оголосив про «перебудову», тож ці безглузді звинувачення не мали продовження.

Поряд із науковою роботою Сергій Іванович активно займався педагогічною діяльністю: старший викладач Національного університету «Слов'янський університет» (1996–1998 рр.), доцент Київського національного університету культури і мистецтв (1996–2000 рр.). Він одним із перших в Україні розробив авторські програми та повні курси лекцій із пам'яткознавства, охорони пам'яток історії та культури, основ реставрації об'єктів культурної спадщини, краєзнавства,

музеезнавства та ін. Чимало його випускників стали відомими пам'яткознавцями, працівниками провідних вітчизняних музеїв, співробітниками органів охорони пам'яток України.

С.Кот брав активну участь у формуванні теоретичних та організаційних засад українського пам'яткознавства. На запрошення доктора історичних наук С.Заремби він був серед тих ентузіастів, які створювали та допомагали зробити перші кроки Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. У 1991–1995 рр. Сергій Іванович – перший учений секретар, згодом старший науковий співробітник цієї інституції (за сумісництвом).

Під керівництвом академіка П.Тронька С.Кот із перших днів у відділі історико-краєзнавчих досліджень академічного Інституту історії України брав участь у відродженні історичного краєзнавства – був у команді односторонців із підготовки і проведення всеукраїнських історико-краєзнавчих та першої всесоюзної конференції з історичного краєзнавства (Полтава, 1987 р.). Він один з авторів колективної монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (1989 р.), збірника наукових праць «Репресоване краєзнавство» (1992 р.). Він виявив документи про діяльність визначних краєзнавців, музейних і бібліотечних діячів Г.Брілінга, І.Зборовського та В.Отамановського, репресованих радянським тоталітарним режимом, імена яких було введено до наукового обігу. Низка публікацій про діячів української науки й культури Д.Антоновича, Й.Гермайзе, П.Клепатського, П.Курінного, І.Моргілевського, Г.Стеллецького, В.Січинського, С.Таранушенка, В.Шугаєвського, Я.Шульгина, П.Холодного значно розширила наші знання про життєвий шлях і діяльність цих визначних постатей. До наукового обігу введено невідомі раніше матеріали про внесок знаного поета П.Тичини у збереження пам'яток історії та культури України. С.Кот дослідив матеріали про заснування й діяльність Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМІС) та його місцевих структур (1919–1922 рр.).

Широке визнання громадськості здобули видані за ініціативою й участю С.Кота каталог та альбом «Волинська ікона XVI–XVIII ст.» (1997 р.), книги-альбоми «Слава українського козацтва» (1999 р.) і «Українці в світ» (1995 р.). Останнє видання поставило питання про підготовку додаткового 28-го тому «Зводу пам'яток історії та культури України», присвяченого пам'яткам української діаспори. Спираючись на досягнення досліджень із теорії науки, Сергій Іванович був серед тих фахівців, хто зміг теоретично обґрунтувати й аргументовано довести значення та специфіку пам'яткознавства як окремої наукової дисципліни, що має свій власний предмет досліджень і синтетично використовує цілу низку наукових методів, розкриваючи його з різних сторін. Сьогодні місце й роль пам'яткознавства в українській науці вже не піддається сумніву. На базі Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК діє спеціалізована наукова рада із захисту дисертаційних праць із пам'яткознавства й музеезнавства. На шляху до такого визнання цієї наукової дисципліни свою роль відіграв також і теоретичний внесок С.Кота.

Значне місце в наукових студіях Сергія Івановича посідають проблеми повернення та реституції культурних цінностей, які розглядаються на міждисциплінарному рівні в тісному поєднанні власне історичного підходу з історико-правовим і застосуванням норм чинного українського й міжнародного права. Теоретичні та

методологічні питання, аналіз понятійного апарату й термінології щодо даної проблематики доповнюються фактами та дослідженнями конкретно-історичного характеру. Фахівець уперше запропонував схему системного аналізу умов, обставин втрат українських культурних цінностей на різних етапах суспільного розвитку, порівнявши їх із положеннями чинних міжнародно-правових норм щодо повернення й реституції культурних цінностей. Це дозволило не лише показати структуру та масштаби втрат, а й у практичному плані чітко виокремити ті об'єкти, до яких Україна має беззастережне право на їх реституцію. Дослідник здійснив перегляд традиційного для радянської історіографії трактування евакуації українських музеїв у глибокий тил СРСР у роки Другої світової війни й наведені переконливі докази про її фактичний провал. Він установив факти значних втрат українських культурних цінностей в умовах евакуації та спроб прямого привласнення в місцях їх тимчасового перебування, організованого характеру відправки до музеїв РРФСР українських культурних цінностей, які поверталися до СРСР із Німеччини й інших країн по завершенню Другої світової війни. Оpubліковано низку праць з історії взаємин у сфері повернення та реституції культурних цінностей України з Росією, Німеччиною, Польщею, Нідерландами. Питання повернення й реституції культурних цінностей, охорони пам'яток історії й культури України вперше були висвітлені С.Котом у новому виданні фундаментальної багатотомної «Історії української культури» (2012 р.).

У площині наукових зацікавлень ювіляра слід відзначити публікації з історії українського національно-визвольного руху під час Другої світової війни. Зокрема це матеріали про драматичну долю підпілля ОУН в окупованому нацистами Києві в 1941–1943 рр., історія Буковинського куреня 1941 р. та його подальша доля, задокументовані спогади свідків трагедії Бабиного Яру. Темі війни присвячено низку статей, в яких зроблено спробу дати відповідь на питання обставин знищення Успенського собору Києво-Печерської лаври 3 листопада 1941 р., де С.Кот уперше запропонував порівняльний аналіз різних версій цієї події. Матеріали було використано одним із німецьких університетів для подання уряду Німеччини спеціального меморандуму щодо трагічної долі собору, на основі якого канцлер ФРН Г.Коль під час візиту в нашу країну зробив значний фінансовий внесок від імені німецького уряду у фонд відбудови храму.

Відомою стала публікація Сергія Івановича про британського журналіста Л.Лавтона, видана за підтримки посольства Великої Британії в Україні (2007 р.), де наводилися унікальні дані про підтримку незалежницьких і проєвропейських прагнень українського народу з боку британських громадських діячів, котрі заснували з цією метою в 1935 р. в Лондоні Англо-український комітет. Кілька сотень примірників цієї книжки було передано для дипломатичних установ України та активно поширювалися представництвом нашої країни при ООН.

Водночас С.Кот від початку своєї наукової діяльності брав активну участь у громадській роботі, практичних справах з охорони культурної спадщини, повернення в Україну втрачених культурних цінностей. У середині 1980-х рр. він ініціював офіційну телеграму-протест співробітників відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР за підписом заступника директора І.Хворостяного до першого секретаря Київського обкому КПУ Г.Ревенка та міністра культури УРСР Ю.Олененка щодо незаконних робіт на території пам'яток стародавнього Вишгорода,

які невдовзі було зупинено. У 1991–1993 рр. учений привернув суспільну увагу до загрозового стану залишків легендарної фортеці Кодак над Дніпром, які системно знищувалися внаслідок роботи колишнього всесоюзного підприємства, що десятиріччями руйнувало гору, де колись стояла фортеця, вибухівкою з метою видобутку гранітного щебеню. За підтримки голови комітету з питань культури й духовності Верховної Ради України Л.Танюка інформував про існуючу загрозу пам'ятці на засіданні комітету, який ухвалив рішення про припинення всіх робіт і повне закриття кар'єру. Незабаром ухвалу було втілено у життя.

Майже жодна вагома подія в культурному житті України не проходила повз Сергія Івановича. Він завжди тримає руку на пульсі й готовий прийти на допомогу при вирішенні будь-якої проблеми. Так сталося в 1997–1999 рр., коли фахівець публічно виступив на захист Музею волинської ікони в Луцьку, якому загрожувало виселення з приміщення та фактична ліквідація фондів. Віце-прем'єр-міністр України академік В.Смолій підтримав ініціативу С.Кота й у відповідь на подані звернення категорично заборонив відселення музею. Комітет із питань культури та духовності Верховної Ради України на своєму виїзному засіданні в Луцьку ухвалив рішення про будівництво для музею сучасного приміщення. Нині установа розміщується в новій будівлі.

У 1992–1996 рр. С.Кот – відповідальний секретар, із 2012 р. – заступник голови, керівник робочої групи головної редколегії 28-томного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» – одного з найбільших проєктів у галузі культури за останні два десятиліття. Цьому питанню було присвячено виступ Сергія Івановича на парламентських слуханнях «Стан, проблеми та перспективи охорони культурної спадщини в Україні» 18 квітня 2018 р. Під керівництвом голови редколегії академіка В.Смоля колектив центру досліджень історико-культурної спадщини України на чолі з С.Котом зміг надати нового імпульсу роботі над зводом в областях, забезпечивши підготовку обласними редколегіями та публікацію на сайті Інституту історії України НАНУ цілої низки матеріалів до томів по різних регіонах нашої країни. У 2007–2010 рр. був членом експертної ради зі складання державного реєстру нерухомих пам'яток України; у 2015–2017 рр. – голова науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України; у 1998–2002 рр. – позаштатний консультант, а в 2000–2003 рр. – член громадської ради при комітеті з питань культури і духовності Верховної Ради України. У 1991–1993 рр. С.Кот отримав ґрант Державного комітету України з питань науки і технологій у рамках державної науково-технічної програми «Створення засобів інформаційного забезпечення історико-культурного відродження України» як автор і керівник першого в нашій країні проєкту «Створення на базі сучасних інформаційних технологій банку даних про історико-культурну спадщину України», який був успішно виконаний та отримав рекомендацію до практичної реалізації, зокрема став концептуальною основою для створення перших електронних баз даних про пам'ятки в Києві, Львові, АР Крим. Ювіляр став одним із розробників проєкту закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.).

У 1992–1993 рр. С.Кот – учений секретар Республіканської комісії в справах розшуку та повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Міністерстві культури України. У 1993–1996 рр. був консультантом Національної комісії з

питань розшуку та повернення в Україну втрачених культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Того ж року – член офіційної делегації на переговорах із Російською Федерацією щодо підготовки міждержавної рамкової угоди про культурне співробітництво. Під час переговорів як експерт зміг відстояти спеціальний пункт угоди, згідно з яким сторони зобов'язувалися співпрацювати в розшуку й поверненні культурних цінностей, втрачених або переміщених у роки Другої світової війни. У зв'язку зі спробами Росії через закон про переміщені культурні цінності привласнити об'єкти, котрі по війні опинилися на її території, ініціював публічну дискусію в наукових виданнях і ЗМІ, у тому числі у провідних російських газетах, щодо необґрунтованості таких намірів, які він назвав спробою конфіскації чужих пам'яток. Підсумком професійного обговорення стало внесення в остаточний варіант російського закону положень про зобов'язання Росії повернути країнам – колишнім республікам СРСР, втрачені культурні цінності, що внаслідок війни за різних обставин потрапили до російських сховищ. С.Кот відомий як автор базового варіанту закону України «Про ввезення, вивезення та повернення культурних цінностей» (1999 р.). Він упродовж багатьох років був членом міжурядових українсько-російської (1998–2013 рр.) та українсько-польської (1997–2017 рр.) комісій із питань повернення втрачених культурних цінностей, учасником офіційних міждержавних переговорів. Із 2017 р. – член Міжвідомчої робочої групи з питань розшуку й повернення викрадених і втрачених культурних цінностей (зокрема ініціатор та автор багаторічних досліджень щодо повернення з Росії мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору в Києві). У 1998–2004 рр. – член двосторонньої українсько-російської комісії експертів з питань мозаїк і фресок Михайлівського собору, що перебувають на території Російської Федерації. Як експерт української делегації забезпечив визнання прав України на повернення до Києва з Державного Ермітажу (Санкт-Петербург) за наслідками переговорів 11 фресок XII ст., розшукав і повернув в Україну зі США бібліотеку та частину архіву відомого українського архітектора й мистецтвознавця О.Товстенка. У 1992–1994 рр. С.Кот – відповідальний секретар урядової міжвідомчої комісії з питань повернення в Україну спадщини О.Довженка, зокрема брав безпосередню участь у переговорах про повернення архівних матеріалів, бібліотеки, особистих речей і творів мистецтва, які належали цьому класику світового кінематографа, а також меморіальних предметів, що перебували в його помешканні за життя (серед іншого розшукав і повернув із Росії відомий «Автопортрет» Олександра Петровича, який уважався втраченим). Був уповноважений на підписання документів, що засвідчували передачу меморіальної спадщини О.Довженка до України, особисто перевозив її з Москви в Київ (1994 р.).

Сергій Іванович Кот – відмінник народної освіти (1988 р.), заслужений працівник культури України (2008 р.), лауреат премії ім. Д.Яворницького Національної спілки краєзнавців України (2015 р.). В ювілейний рік цьому вченому, який збагатив своїми працями пам'яткознавство і краєзнавство та є прикладом для студентів, людині, котра закохана у свою справу, ми бажаємо творчої наснаги, креативності й наполегливості в реалізації всіх планів!